

Geseind uit Versailles

Nederlandse kranten over het vredesverdrag van 1919

De krant was veruit het belangrijkste massamedium waarmee de Nederlanders de Eerste Wereldoorlog volgden. In de decennia daarvoor had de journalistiek zich tot een volwassen beroep ontwikkeld met eigen codes en een beroepsgroep, de NJK. Bij het uitbreken van de gevechten verzocht de regering de hoofdredacteurs om de neutraliteitspolitiek in acht te nemen. Tegelijk voltrok zich de vervolmaking van de verzuiling en groeide het verantwoordelijkheidsbesef van de journalisten ten opzichte van de eigen achterban. Beide ontwikkelingen zijn zichtbaar in de berichtgeving over de Vrede van Versailles in juni 1919.

Daan Schuijt is
redacteur van Kleio.

De radio bestond nog slechts in een experimenteel stadium. 'Brandt dit licht, dan koppen dicht!' las het bordje boven de ingang naar de werkkamer van elektrotechnicus Idzerda van waaruit in 1919 de eerste radio-uitzending in Nederland werd uitgezonden. Ook bioscoop-journalen traptten de actualiteit nog niet zo hard op de staart. Kranten waren er wel. In overvloed zelfs: landelijk, regionaal of lokaal, en niet zelden met meerdere edities per dag.

Echt beroep

In de periode 1869-1914 ontwikkelde de journalistiek in Nederland zich tot een min of meer omkaderd beroep met eigen normen, waarden en stijl. Daarvoor bestonden er ook al wel kranten in Nederland, maar nog niet als massamedium. De grondwet van 1848 garandeerde

vrijheid van meningsuiting en persvrijheid. Daarna ging het snel. In 1850 deed de rotatiepers zijn intrede, waarmee veel sneller veel meer werk kon worden gedrukt. Een tweede katalysator voor de ontwikkeling van de pers is de afschaffing van het dagbladzegel in 1869.¹ Vanaf dezelfde tijd ontstonden maatschappelijke bewegingen zoals vakbonden en politieke partijen die via de pers hun achterban wilden informeren, waarvan een steeds groter deel kon lezen en schrijven.

In 1884 ging de Nederlandse Journalistenkring (NJK) van start. Mede door deze organisatie ontstond er een beroepsopvatting en ontwikkelde de journalistiek zich in stijl, genre en specialisatie. Het principe van hoor en wederhoor werd leidend, samen met onafhankelijkheid. Tegelijk gingen redacteurs hun verhalen wat meer kleuren in speciale commentaren, eigen reportages uit het buitenland. De eerste interviews verschenen, langzamerhand ontwikkelde zich de fotojournalistiek, maar ook een parlementaire pers, redacties binnenland en zelfs sport. Kortom: in de periode 1869-1914 ontbolsterde de Nederlandse journalistiek om vervolgens door de Eerste Wereldoorlog op de proef te worden gesteld.

Neutraal, alstublieft!

In de zomer van 1914 deed de Nederlandse regering een appel op de hoofdredacteurs om de zorgvuldig opgebouwde neutraliteit te bewaren. In *Buiten Schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (2001) concludeert Paul Moeyes dat het verzoek over het algemeen werd opgevolgd. Dat neemt niet weg dat er wel degelijk sympathie was voor de Duitse zijde dan wel voor de Entente. De grootste krant, *De Telegraaf*, was openlijk anti-Duits, hetgeen in december 1915 leidde tot de arrestatie van hoofdredacteur Schröder. De aanklacht was gebaseerd op artikel 100 van het Wetboek van Strafrecht: het opzettelijk verichten van een handeling die de neutraliteit van Nederland in gevaar brengt. *De Arnhemse Courant* (een regionaal dagblad met in de periode tussen 1848 en WO II landelijk gezag) en *De Groene Amsterdammer* waren vooral pro-Entente. Het *Algemeen Handelsblad* en *De Nieuwe Courant* waren meer op de hand van de Duitsers, zonder hun misdaden tijdens de opmars door België in augustus 1914 te negeren.

**100 JAAR
GELEDEN**

Daarnaast probeerden de strijdende partijen (financiële) druk uit te oefenen op de Nederlandse pers om de steun van het volk te winnen en op die manier weer de Nederlandse regering aan hun zijde te krijgen. De *Nieuwe Rotterdamse Courant* en de *Maasbode* ontvingen in 1914 en 1915 grote sommen – weggegooid, zo bleek achteraf – geld van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken, waarmee geprobeerd werd deze kranten te beïnvloeden. Vanaf april 1915 verscheen het weekblad *De Toekomst* dat de door oprichter Valckenier Kips (hoogleraar in Delft) zelf waargenomen sympathie van de Nederlandse bevolking voor de Duitsers wilde vertolken. Het blad kreeg zo weinig navolging dat de regering niet eens moeite deed om maatregelen te nemen. De inzet van eigen verslaggevers aan het front bij de slagvelden in België en Noord-Frankrijk leverde de hoofdredacteurs ook geen garantie op een afgewogen eigen verhaal. Journalisten mochten niet vrij langs de linies reizen en konden alleen onder begeleiding persbezoeken afleggen. Uiteraard lieten de strijdende partijen alleen die zaken zien die in hun voordeel waren. De kosten voor dit soort ondernemingen wogen al snel niet meer op tegen de journalistieke baten, een dilemma dat nog altijd geldt bij oorlogsverslaggeving.

Buitenlandse bronnen

Neutraliteit allerwegen, dus. In de berichtgeving over de oorlogshandelingen werden dan ook vooral veel berichtjes van internationale persbureaus als Reuters (Engeland) of buitenlandse dagbladen (*Vossische Zeitung*, *Le Petit Parisien*) letterlijk gekopieerd. Vaak begonnen deze berichtjes met *geseind uit Versailles* of *via de lijn van het front*. Het waren zeer feitelijke weergaves van de gebeurtenissen, zoals wij die nu van ANP-berichten

kennen. Bij grotere gebeurtenissen werd al snel de helft van een dichtbedrukte voorpagina met dit soort stukjes gevuld. Zorgvuldig liep de krant dan alle betrokken landen, regeringsleiders of opperbevelhebbers langs, zodat er geen enkele reden was om te twijfelen aan de onpartijdigheid. Ondanks het zwijgen van de kanonnen was de situatie in 1919 bij de ondertekening van het Verdrag van Versailles op het eerste gezicht niet veel anders. Nog steeds was neutraliteit het uitgangspunt van de buitenlandse politiek. En nog steeds beheersten de buitenlandse bronnen de berichtgeving over het verloop van de vredesonderhandelingen.

Liberalen

Een typische representant van deze vorm van journalistiek was de liberale *Nieuwe Rotterdamse Courant*. Op 28 juni 1919 meldde de krant: 'De vrede wordt hedenmiddag getekend, maar de blokkade, en alle andere oorlogsmaatregelen, worden voortgezet, totdat het

verdrag wordt geratificeerd. (...) Het wordt zoo droog meegegeeld, maar men kan zijn oogen niet gelooven als men het leest. Het valt echter niet te ontkennen, dat het inderdaad met de ondertekening van het verdrag door de wederzijdsche gevolmachtigden nog geen vrede is, en dat derhalve de "oorlogsmaatregelen" van zelf moeten worden voortgezet.' Uit het artikel spreekt berusting: de oorlog is voorbij, maar de maatregelen zoals de blokkade nog niet. Daartegen werd verder niet geprotesteerd. In de dagen erna bleef de berichtgeving afgewogen neutraal met berichten uit Engelse, Franse en Duitse kranten die integraal werden overgenomen. Andere dagbladen namen wel degelijk meer een eigen standpunt in. De tijdens de oorlog overtuigd anti-Duitse *De Telegraaf* was opmerkelijk genuanceerd. Het vredesverdrag werd weliswaar toegejuicht, maar tegelijk gezien als een nieuw begin voor Europa waarin een democratisch Duitsland ook zijn plaats kon hebben. ►

1 Het dagbladzegel was een belasting op kranten, waardoor de prijs zo hoog werd dat kranten alleen voor de elite te betalen waren.

Linkerpagina boven: Hoofdredacteur J.C. Schröder van *De Telegraaf* werd in 1915 gearresteerd omdat de krant openlijk anti-Duits was. Bron: Centraal Bureau voor Genealogie.

Linkerpagina onder: Een ansichtkaart van een kiosk in Scheveningen, datum onbekend.

Hieronder: Hanso Idzerda met radioapparatuur in 1922. Idzerda verzorgde in november 1919 de eerste publieke radio-uitzending van Nederland. De uitzending was de dag ervoor aangekondigd in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*. Foto: Alamy.

2 De artikelen van Kuyper werden niet onder zijn naam gepubliceerd, maar onder een beeldmerk van drie sterretjes in de vorm van een driehoek. Een 'driestar'.

In de avondeditie van 28 juni verscheen een uitgebreid artikel over het ondertekenen van de vrede en de verwachtingen die de redactie van *De Telegraaf* ervan had. 'Wij hebben meer-malen ons vertrouwen in Parijs uitgesproken. Het is heden de dag om nogmaals te zeggen, dat de conferentie te Parijs, zich eerlijk en met opoffering van ontzaglijke moeiten, gegeven heeft aan de taak, om op nog rookende puinhoopen van het oude Europa een nieuwen bouw op te trekken, waarin voor alle volken ruimte is en waarin voor alle volken een deel der zonneschijn door de groote vensters naar binnen valt.'

Op 1 juli sloeg de krant een welwillende toon aan tegenover de Duitse ondertekenaars van het verdrag: 'Deze verklaring is de eerste zuivere en gepaste uiting, die wij sinds jaren van een leidend politicus in Duitsland hoorden en het is te hopen dat dit werkelijk een ommekeer in de taal en in het doen van het Duitse volk inluidt.'

Gereformeerden

De gereformeerde *De Standaard* had zich sinds zijn oprichting in 1872 ontwikkeld van de spreekbuis voor de 'kleine

luiden' met oog voor volksverheffing tot een meer conservatief dagblad dat zich op de burgerij richtte. Colijn, die in 1920 het hoofdredacteurschap van Kuyper overnam, zette deze koers voort. Met zijn driestaren was Kuyper allesbeslissend in de meningsvorming van zijn gereformeerde achterban.² Om de neutraliteit te omzeilen moest hij echter ook via andere kanalen zijn visie verspreiden. In 1916 had hij in het Duitse weekblad *Die Woche* duidelijk gemaakt hoe hij de positie van Nederland op het wereldtoneel het liefste zag. Hadden de Fransen onder Napoleon en de Britten op zee ons al min of meer overwonnen, Duitsland was in de ogen van Kuyper een ideale geestverwant. Versailles was in de kolommen van *De Standaard* dan ook een uiting van machtsmisbruik door de Entente, van de executie van Duitsland door de beul Frankrijk. 'Van een oefening van recht en gerechtigheid is hier geen sprake; het is de door niets meer te stuiten overmacht, die Duitsland verplettert', schreef de krant op de dag dat in Versailles de handtekeningen werden gezet. 'Het lot dat Duitsland treft is demonisch

hard en de Entente zal het zich later genoeg berouwen, dat ze zo noodeloos, ruw en wreed het mes er in zette.'

Katholieken

De katholieken waren een stuk positiever, al was er ook onvrede over de geringe invloed die Wilson op de onderhandelingen had. Op de site van de Stichting Studiecentrum Eerste Wereldoorlog in Nederland gaat W. Klinkert in op de positie van *De Tijd*: 'Volgens *De Tijd* wilde Wilson in Europa verhinderen dat de Entente aan zijn veertien punten zou tornen. Deze krant erkende dat de handhaving van zijn programma in het ware belang van zowel de oorlogvoerenden als de neutralen was. Bovendien kwam deze "wijsgeerige" politicus naar het ontredderde Europa om duurzame vrede te stichten.'

De Tijd was om een andere reden verheugd over de komst van Wilson. Voor deze politicus was namelijk een belangrijke taak weggelegd. In zijn rol van pacificator en dirigent van het lot van de wereld zou hij een bevredigende regeling kunnen treffen voor de internationale positie van de paus. Zijn bezoek aan Rome was daarom ook van

De Nederlandse Journalistenkring tijdens de lunch, in de pauze van de vergadering, Den Haag, 1916. Foto: Nationaal Archief/Collectie Spaarnestad/Het Leven.

BUREAUX DER REDACTIE:
SINT NICOLAASSTRAAT 37-43,
AMSTERDAM.

TELEFOON NOORD 2284, 4933 EN 2514.
TELEFOON INTERCOMMUNAAU LETTER T.

De Telegraaf

HET MEEST VERSPREIDE GROOTE DAGBLAD
waarin opgenomen de „Amsterdamsche Courant“ (300e Jaargang),
F. H. J. HOLLAND, Directeur.

DIRECTIE EN ADMINISTRATIE:
N. Z. VOORBURG WAL 345.

TELEFOON NOORD 2285 EN 5985.

PRIJS VAN HET ABONNEMENT:
(bij vooruitbetaling)
Voor alle plaatsen in Nederland, per kwartaal f 4.30
Belgie f 6.75
Voor alle overige plaatsen in het buitenland, per kwartaal f 9.50
Afscheffelijke sommen 0 cents, voor België 20 centimes.

ONDERSDAG 1 MEI 1919.

• AVONDBLAD. — DRIE BLADEN.

NO. 10.460. 27STE JAARGANG.

KIAUTSJAU AAN JAPAN TOEGEWEZEN.

REPATRIERING DER DUITSCHE KRIGSGEVANGENEN.

DE DOODSTRAF TEGEN LENOIR GEËISCHT.

De uitlevering van Wilhelm II.

De commissie voor de aansprakelijkheid van den oorlog heeft bij de volledige zitting der vredesconferentie haar voorstel ingediend, en, naar het schijnt, is dit door de conferentie aangenomen. Het hare conclusies zijn geenszins veranderd, men oordeelt voortkomen, zullen de leden die zijne artikelen in de nummers van 25, 30 en 31 Januari j. over deze zaak geschreven hebben, genakkelijk begrijpen. De Nederlandse juristen, grootgebruikt om Duitse leerbeken of met Nederlandse geschied naar Duitse opvatting geschreven, zullen wel veel bezwaren hebben en niet de minste op het oordeel van ons land met name gunstig wordt en zelfs een rol heeft te spelen, n. l. de aansprakelijkheid van den voormaligen Duitse keizer.

In werkelijkheid past dit ook niet in de zaaiers loer van het strafrecht. De reden waarom het ik in de aangehaalde artikelen uitvoerig uiteenzet. Ik zal dit bevestig dat niet berispen, maar allets er op wijzen, dat ook de commissie van oordeel is, dat de overlever niet vernietigd moet worden wegens

bescherming der internationale rechtsorde, welk belang strafeloosheid niet duldt, noch duiden kan.
Door de vervolging in juridische vorm te kleeden, door de mogelijkheid te scheppen van vrijspraak, of in elk geval van erkenning van belangrijke en gewichtige verzachtende omstandigheden, wordt aan haar karakter van waakzaamheid ontnomen. De samenstelling van de rechtbank wijkt ook op dit internationaal doel. De vijf groote mogendheden, die den Volkenbond hebben gesticht, die deze en het nieuwe volkenrecht onder hare machtige daadwerkelijke bescherming nemen, wijzen de rechtvaardigheid bij deze vervolging het middel moeten gebruiken waardoor berispingen van het ten harte gestelde, in de nieuwe wereldorde wordt voorkomen.

Ziet men de zaak van dit standpunt, en het is het eenig juiste, dat sprekt het van zelf, dat Nederland, toetredend tot den Volkenbond, niet mag aarzelen zijne gevraagde medewerking te verlenen tot deze erkenning van het nieuwe lichaam. Het behoeft geen klemmende politiek te wezen die onze regering dierde aanpoort. Geen jammertochts, dat wij, machteloos als wij zijn, moeten bekken voor de rancalige overmacht der vijf wereldrijken. Bovendien een levering van den prijs waarvoor wij deze on-

tratie een einde te maken. Deze toeladering is bovendien een noodzakelijkheid voor het land, ne het uit het Duitse volkenrecht is toegemaakt om dus den noodzakelijken stroom van machts economische organisatie moet misbruiken.

De versterking van de pro-Belgische en pro-Franse stroomingen in het groothertogdom betekenen een verzwakking van de Naassende draad, die nog slechts steunt op de Katholieke en pro-Duitse elementen.

De onderhandelingen te Brussel, die een zo bevestigd verloop hebben gehad dat een verandering van de publieke opinie ten aanzien van het verband met België Jaarvan het gevolg kan zijn, draagt en verder toe bij om de positie van groothertogin Charlotte nog meer onzeker te maken.

Zoodat men geen al te gewagde verwachtingen doet, wanneer men voor de toekomst, aan koninkrijk een onafhankelijke republiek Latere, maar door een economisch verdrag naar een België verboden.

Deze oplossing zal België en Luxemburg, maar ook Frankrijk voldoende kunnen geven, omdat te voldoende waarborgen tegen een vernieuwde Duitse penetratie biedt.

DE KWESTIE KIAUTSJAU.

TOEWIJZING AAN JAPAN.

PARIS, 30 April.

De Raad van Drie heeft besloten, dat het vredesverdrag Japan in het bezit van Kiautsjau zal bereygen, Kiautsjau met omtrent 600 Japan aan China worden overgedragen. Het

DE DUITSCHE KRIGSGEVANGENEN NAAR HUIS.

DUITSCH WERKKRACHTEN VOOR NOORD-FRANKRIJK.

(Van onze correspondent.)

PARIS, 30 April.
Een special met de kwartier der krijgsgevangenen belast commissie heeft rapport uitgebracht. Zij stelt voor de Duitse krijgsgevangenen, die nog in de „aaltierde landen“ vastgehouden worden — 600 à 700 dattend — naar hun land terug te zenden.
Frankrijk verlangt in ruil de zending van bekende Duitse arbeiders om de nationale werkschikking aan te vullen, waar deze nooddoende zijn voor een spoedige opbouw van de verwoeste districten.

HULP VOOR BELGIE.

DE MINISTERS TE PARIS.

(Van onze correspondent.)

PARIS, 30 April.
De Belgische ministers kwamen Maandag te Paris aan en hadden een dinstag avond een lange bespreking met de Belgische gezolmachtigen der vredesconferentie. In den

MORNETS REQUISITOIR.

DE DOODSTRAF TEGEN LENOIR GEËISCHT.

(Van onze correspondent.)

PARIS, 30 April.
Het requisitoir van kapitein Mornet tegen Charles Lenoir zat zeer slecht in elkaar te was van een overtuigende logica. Hier volgde de voorspraak van een ander.
Voor het voorhanden zijn van een misdrijf is het niet noodzakelijk, dat er gekendheid bestaat, dat het guld van den vijand afkomstig is liet feit dat men handelt met guld van den vijand is voldoende. Als men de oortuiging heeft, dat de menschen met wie men handelt, verdacht zijn, dan aanvaardt men levers de ergste mogelijkheden. Het geend verstand probeert tegge een stelling, die reeds veronderstelt is door de rechtbank van den krijgsraad.

In de zaak-Holo werd Porchère veroordeeld omdat hij had medegewerkt aan een correspondentie, welke hij als verdacht beschouwde. In de zaak van de „Bonne Route“ werd Verlaan raiton kan een min met een positie als Humbert niet onverschillig handelen met munten als Lenoir en Desnoches.

In zijn overzicht van de geschiedele van het „Journal“ heeft kapitein Mornet alleen en uitsluitend rekening met de brieven in het dossier, zonder de verklaringen der getuigen aan te nemen. De aanklager constateert, dat Humbert pas in 1917 gesproken heeft, terwijl hij in December 1915, vóór alle wet, Nicotom, en oetchoon hij de handelingen van Lenoir kende, gaf hij hem een bewijs van goed nationaal gedrag door aan den Naad van Bohmer van het „Journal“ te verklaren, dat de geruchten om-

INLASCH.

Naar het Haagsh Cour-hereen uit gort te bron verneemt, heeft de minister van Wat i-utaa aan het personeel van het telegraafstator te Amsterdam zijn afwijking te karm geopen over de onwaardige wijze, waarop 18 personeel in zijn vergadering van 19 April, 6 moent heeft tegover den directeur van het telegraafstator en tegover het hoofd i-staur ming te moont geven aan zijn giv te lona over de distatregeling op treden Pas-3-dag, van welke regeling de leiders der ver-4-doring, naar bij onderzoek te gebleken, wist 4, dat zij met het oog op het te verwachten v-4-leer en de persoonselastighe omgobig ge-4-sagd kon worden.

Amgoun 25 v. Singapore te Plafje.
Nore 29 Yokohama-Rotterdam p. 29 Gibraltar.
Zaan 29 v. B-Altre te Knap Verdes.
Harlinga 29 p. Alkmaar n. Alkmaar e.

ORONINGEN. Alhier is vermoedelijk een geval raaf vicktyphus geconstateerd. Een aantal personen is in observatie genomen.

De directie van Wm. H. Muller & Co. J.

groot belang. *De Tijd* vond dat de opvattingen en bedoelingen van Wilson die van de paus benaderden. Beide mannen zouden elkaar kunnen inspireren. Deze katholieke krant meende dat Wilson ervoor kon zorgen dat de paus een rol kreeg bij de vredesbesprekingen en bij de stichting van een Volkenbond.

Socialisten

De socialisten waren uitgesproken negatief over Versailles en de weg daarnaartoe die in de voorgaande maanden was bewandeld. Klinkert beschrijft de houding van dagblad *Het Volk*: 'De afdeling Den Haag van de SDAP hield op 19 juni 1919 een protestmeeting tegen de "geweldvrede", zoals *Het Volk* de uitkomst van Versailles voortdurend noemde. Vooraanstaande socialistische sprekers als J. van de Tempel, Troelstra en Albarda wezen op de beschamende wijze waarop met Wilsons veertien punten was omgegaan, op de verarming van Duitsland – met alle nadelige gevolgen voor de Nederlandse arbeiders van dien – en op de onterechte afname van gebieden. Albarda zweepte de aanwezigen op door te stellen dat de "vredes-

voorwaarden ingegeven zijn door het Entente-imperialisme van het ergste soort door den wensch de Duitse welvaart te vernietigen." In deze geest bleef de socialistische pers schrijven. Een laatste voorbeeld, uit de krant van 28 juni: "Het vredes-traktaat, beheerscht door de nationalistische machtsbegeerte der overwinnaars, door vrees en haat jegens de overwonnenen, bezegelt de vernietiging van het Duitse volk tot aan de grens van vernietiging." De verzuiling is het dominante kenmerk van de nationalistiek in Nederland tussen 1914 en ongeveer 1960. Op een enorme, maar slechts tijdelijke werveling tijdens de Tweede Wereldoorlog na veranderde er in deze vijftig jaar weinig aan de structuur van het medialandschap (Wijffjes, 2004). In de berichtgeving van de Nederlandse kranten over de Vrede van Versailles zien we de verzuiling dan ook duidelijk terug. De confessionelen schreven sterk vanuit het perspectief van hun grote leidsmannen, de katholieken zetten Wilson zelfs af tegen de paus. De socialisten hekelden de sterk nationalistische adem die Versailles uitademde en arbeiders aller landen niet zou doen ver-

enigen. De liberale zuil – waarvan historici altijd debatteren of deze bestaan heeft – bleef het meest neutraal. *De Telegraaf* is de minst Nederlandse krant te noemen. In inhoud en stijl spiegelde de krant zich meer aan de Engelse tabloids dan aan de andere dagbladen in Nederland. *De Telegraaf* wilde een werkelijk autonome koers varen en kwam gedurende de oorlog vanwege de anti-Duitse koers dan ook in conflict met de regering. In het oordeel over de vrede van 1919 valt de genuanceerde berichtgeving van de krant op. ■

De voorpagina van De Telegraaf van 1 mei 1919. De vredesbesprekingen zijn in volle gang en vrijwel de gehele voorpagina bevat berichtgeving hierover. Bron: Delpheer.nl.

Literatuur

T. Henkes, *Het beeld van Duitsland in de dagbladen NRC en De Telegraaf gedurende de Eerste Wereldoorlog*, bachelorscriptie (Utrecht 2014).

W. Klinkert, *Nederland en de Vrede van Versailles* (november 2006), gepubliceerd op www.ssew.nl.

P. Moeyes, *Buiten schot. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog 1914-1918* (Amsterdam 2001).

M. Schneider i.s.m. J. Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978. Van 'nieuwstydinghe' tot dagblad* (Baarn 1979).

L.J. van Slooten, *De Urker Courant en de Eerste Wereldoorlog in Nederland: Een lokale casus*, bachelorscriptie (Utrecht 2019).

H. Wijffjes, *Journalistiek in Nederland 1850-2000. Beroep, cultuur en organisatie* (Amsterdam 2004).

M. Wolf, *Het geheim van de Telegraaf. Geschiedenis van een krant* (Amsterdam 2006).